

ТАРИЙХЫЙ РОМАНЛАРДА ШАЙЫР ОБРАЗЫ

Х.Утемуратова

*Ф.и.к., доцент. Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Карақалпақстан бөлімі
Карақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы*

Көрнекли шайыр хәм жазыушы К.Султанов «Әжинияз» атамасы менен биографиялық роман дөретти. К.Мәмбетов болса тарийхый роман жазды, 1986-жылы кітап етип баспадан шығарды, яғный 1858-1859-жыллардағы Қоңырат хәм Бозатау көтеріліслерін қәлемге алды. Халық тарийхындағы қанлы ұақыяларды сәулелендириу арқалы тарийхый романлардан белгили жуумақлар шығарылады. Әжинияз шайырдың «Бозатау» атлы лирикалық поэмасы менен С.Камалов илимий мийнетлери романға негизги дерек болған. Романда Әжинияздың үйлениуі де сюжетке айналдырылған. Бийбижамал атлы қахарман менен байланыслы қосымша сюжеттер, көркем қыялдан жаратылған оның жигит ағасы Қудайберген, анасы Өтебийке менен байланыслы хәдийселер сюжеттен орын алған. К.Мәмбетов «Әжинияз» атлы монографиясын жазды.

К.Султановтың «Әжинияз» романының композициялық қурылысында ретроспекциялық усыллар да қолланылады. Шығармада тийкарынан сюжетте, баянлаудың хронологиялық тәртіби сақланады. Бас қахарман Әжинияздың балалық, өспиримлик, жигитлик дәуиріндегі ұақыялар избе-из сүүретленеди. Ұақыт бойынша шегинислер ретроспекциялық усыллар арқалы жүзеге шығарылады. Айдос бий хәққында аңызлар роман композициясына киргизиледи. Асан хәм Амангелди хәққындағы аңызлар да роман текстине енгизиледи. Бердақ шайыр шығармасын жазды [7, 220]. Көркем қыялдан жасалған Өтемурат ғаррының ядқа түсириулері арқалы ұақыялардың ұақыт хәм кенисликтегі хәрекетлери бериледи. Және бир көркем қыялдан дөретилген персонаж Ырысқұлдың өтмиштегі өмирін бериу арқалы көркем ұақытқа дөретишилик қатнас жасалады. Көркем қыялдан жаратылған персонажларды бири Нигарханның тәғдирін сүүретлеу де өзгеше бериледи. Бул қосымша сюжеттен жазыушы романда текстінде утымлы пайдаланады. Романның ақырғы бетлерінде бул сюжет өз шешимін 32-98-бетлерде табады. Улыұма 294 бет көлеміндегі роман 42 бапқа бөлинеди. Пейзажлар, портретлер, қахарманлардың диалоглары, монологлар, фольклордағы айтыслардан үлгилер, аңызлар, авторлық баянлаулар, автор сөзлери т.б. романның көркем текстінде орын алады. Интерьер де қурғақ баянлау арқалы емес, негизги қахарманның - Нуржамалдың, шайырдың анасының жанлы түрде қабыллауы арқалы бериледи. Күнхожа шайыр хәққындағы аңызлар Әжинияз бенен фантазиядан дөреген қахарман Таумураттың диалогында бериледи. Бунда Күнхожа шайырдың «Қазының ийти» қосығының дөретилиу тарийхы хәққында сөз етиледи. Әжинияз шайырдың өзиниң шығармалар дөретиуі роман текстінде 141-142, 188-189, 214, 254, 289, 294-бетлер де бериледи. Мақтумқұлы шайырдың қосықлары, Күнхожаның қосықлары роман текстине шебер киргизиледи. 60, 80, 223-224-бетлерде халық қосықлары да роман текстине енгизиледи. Бирақ та, гейпара диалоглардың көлемлиги кемшиликлер сыпатында көринеди. К.Султановтың «Әжинияз» романында композициялық ізленислер нәтийжесінде Әжинияздың монологлары, диалоглар, пейзажлар, портретлер, автор сөзлери дөретиледи. Пейзажлар қысқалық пенен шебер бериледи: «Гүздің қаңғымай бултары аспанға сендей соқлығысып, алтын зерендей айдың жүзин жалап өтип тур. Арқадан қаңғып келген қара булт шалғайы менен айдың бетін жауып жиберсе, тәбияттың шырасы өшип қалғандай, әлем тас қараңғы болады. Гейде булт астынан туулап шыққан ай сабағынан үзилген сары жамбылшадай жарқ етеди» [3, 150-151]. Гүз пейзажының өзгешелигін көрсетиу менен биргеликте, көркем сүүретлеу қураллары жәрдемінде бултарға жан ендирип сәулеленеди. «Күн кеш песин болыудан булағай басланды. Теңиз жақтан жердің бир бөлеги жулынып, аспанға атылып шыққандай бир кәнапат қара булт ауылдың үстин қаплап келди де, тәбият қурсағына сыймай тұрған самалдың қақпағын ашып жиберди... Толқын ылақ ойнаса, самал саз тартты...» [3, 68-69]. Әжинияз шайыр жасаған замандағы тәбият көринислерине романда үлкен мәни жүклетиледи. Жазыушының шайыр ретіндегі таланты пейзажларды көркем жасауына мүмкиншилик жаратады. Конфликт кескинлесіуіне пейзажлар да хызмет атқарады. «Әлем жийегинен бәхәрги топан суудай ақшыл думан көтерилип қиятыр. Сол думанның ескиміндей таңның өлпең самалы есип тур. Кеше қуптаннан бери жерли қара думанға орап, түнерип тұрған түн таң самалы уйқысын бузғандай, қара шымылдығын жыйнап, батысқа қарай тутас көшип баратыр» [3, 82]. Бул тәбият көринисінде де думан жаңаша сүүретленеди, қараңы түннің таусылып, жақтыланып, азан болыуы сәулеленеди.

Прозаик К.Мәмбетов «Бозатау» романында Пиримнің портрети де көркем жасалады. Бунда жазыушы фантазиясы белсенди ислетиледи: «Молла Пирим узын бойлыдан келген, ат жақлы, қыр мурынлы кисі еди. Ири денели болғанлығы ушын жасы жаңа қырықтан өткен болса да әдеуір егеде адамға усап көринеди. Өзи онша көп сөйлей бермейтуғын, көбинше ойланып жретуғын адам» [4, 107]. Эпиграф сыпатында бул романның басында халық қосығы менен

А.Бутаков мийнетінде келтирилген Қутлымурат пенен Қулманның диалогынан бериледи. Қудайбергенди қасқыр қамалауы эпизодлары роман композициялық қурылысында бериледи. Роман текстінде 11-12-беттерде Әжинияздың қосық шығарыуы хаққында сөз етиледи. 118-120-беттерде де оның дәретіушилик бенен шуғыллануыуы хаққында сөз болады. Жазыушының көркем қыялынан дәретилген қахарманлар Қақыш пенен Баллының хәркетлери сәулеленеди. 116-бетте хаттың тексти романға енгизиледи. Пәтия жанрының үлгиси де 149-бетте келтириледи. Роман қоспалы, қурамалы жанр екенлиги оның дүзилесінде фольклорлық дәретпелердин, аңызлардың, пәтиялардың, қосықлардың, толғаулардың, термелердин берилиуінде көринеди. Бийбижамалды Әжинияздың айттырып келиуине байланыслы эпизодларда қарақалпақ халқының этнографиялық тарийхына тийисли қыз айттырыу дәретрлери орын алған. Қыз-жигитлер зыяпатына қатнаслы эпизодлар романның көркемлігин, Әжинияз образында дәуір нызамлылықларын көрсетеди [3, 13-14]. М.М.Бахтиннің атап өткеніндей, «жойтылуы-табылуы» мотивлеринің роман сюжетине енгизилгенлигине гүә боламыз. Бийбижамал душпанлардың себебинен әдеп жойтылып кетеди, кейнинен тосыннан табылады. Бул мотив сюжетте ушырасады. Илимпазлар илимий изертлеулерінде перипетиялар, яғни тосыннанлықтар тууралы айтады [11, 280]. Демек, "Түркстан" романында қахарман етип таңланған Жийенбек образы менен прототип Жийен жыраудың өзиниң дәретпелери байланыслы екенлиги хаққында жуумақлар шығарылады. Барлық қарақалпақ тарийхый романларында сюжет пенен композиция жасалуыуы мәселесин үйрениу талап етиледи. К.Султанов та «Әжинияз» романында толық дәретпени қырық еки (42) бапқа ажыратады [3, 336]. К.Мәмбетов «Бозатау» романын еки бөлимнен ибарат етип дүзеди [4, 186]. «Қоңырат ханлығы» деп аталған биринши бөлимине Бутаковтың мийнетинен, эпиграф таңланады. Бул жазыушының «Посқан ел» хәм «Түркистан» романлары хәр бири 33 баптан ибарат болып, бапларға атамалар қойылады. Тарийхый романларда хұжеттер болыуы, тарийхта искерлик еткен хақыйкый қахарманлар хәркет етиуи, тарийхыйлық тәризли принциптер негизги орында турады. Тарийхый тийкарларының хұжетлестирилиуи үлкен әхмийетке ийе саналады. Қарақалпақ тарийхый романының изертлениуи мәселелери әдеуір қурамалы есапланады. Себеби, тарийхый проза өз рауажланыуи жолына, дәретрине, нызамлылықларына ийе саналады, тарийхый шынлықты көркем шынлыққа айналдырыуда, романлар композициясын, сюжетлерин рауажландырыуда, образлар жасауда хәр бир жазыушы өзінше жол туттады. Жазыушының фантазиясы тарийхый шығармада баслы орында турады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Нурмухамедов М. Таңламалы шығармаларының еки томлығы. 1 том. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1983. 412 бет.
2. Нуржанов П. Қарақалпақ романы поэтикасы, сюжет хәм композиция.-Филол.илим.докт.автореф. - Нөкис: 2020. 36 бет.
- 3.Султанов К. Әжинияз. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1967. 267 бет.
- 4.Мәмбетов К. Бозатау. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.
5. Бекбаулов О. Беруний. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 240 бет.
6. Бекбаулов О. Владимир Қарақалпаков. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.
7. Бердақ. Сайланды шығармалары. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. 220 бет.
8. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәрстаны. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
9. Султанов А. Дәхмет. - Нөкис: Билим, 2008. 160 бет.
10. Каримов К. Ақ қапшық. - Ургенш: Хорезм, 2004. 268 бет.
11. Каримов К. Уллы дашт бөрилери. - Нөкис: Билим, 2014. 280 бет.
12. Садықов А. Бостансыз бүлбил. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. 320 бет.
13. Мәмбетов К. Посқан ел. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. 368 бет.
14. Теория литературы. - Москва: 1965. 504 с.
15. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (Монография). - Нөкис: Илим, 2016. 205 бет.
16. Андреев Ю. Русский исторический роман. - Москва: Ленинград, 1962.
17. Альфред де Виньи. Сен Мар. - Ташкент: 1993. 352 с.
18. Оразымбетов Қ. Қарақалпақ әдебиятында роман-эссе // Хабаршы, 2020, №2.